

UNIVERSITAT DE BARCELONA

FACULTAT DE PEDAGOGIA

DEPARTAMENT DE TEORIA I HISTÒRIA

PROGRAMA DE DOCTORAT:

HISTÒRIA DE L'EDUCACIÓ SOCIAL CONTEMPORÀNIA

TESI DOCTORAL:

LES DONES A CATALUNYA

EN LA TRANSICIÓ DE L'ANTIC AL NOU RÈGIM:

ESFERES PÚBLIQUES I PRIVADES

Director: CONRAD VILANOU i TORRANO

Doctoranda: RAQUEL DE LA ARADA ACEBES

Barcelona, setembre de 2005

2 Debat ideològic il·lustrat sobre el dret de les dones a l'educació

La necessitat d'establir un nou ordre social per part de la burgesia permet revisar el debat que sobre l'educació de les dones s'havia plantejat al llarg de la Il·lustració. Els antecedents els podem trobar a l'obra de Poulain de la Barre [1674]⁵, deixeble de Descartes i considerat avui en dia un precedent del feminisme perquè advoca per la igualtat intel·lectual d'ambdós sexes; aquest autor defensa l'accés de les dones a la cultura. La separació de la ment i el cos que estableix la filosofia cartesiana permet concebre la mateixa capacitat a homes i dones, inferint que les diferències que es palesen al món real venen donades per la instrucció i no per la intel·ligència. Segons Poulain de la Barre, la ment de les dones, menys influenciada pels prejudicis, permetria el desenvolupament de les seves capacitats naturals sense caure en l'error o els vicis que la cultura transmetia als homes. Seguint aquesta mateixa línia il·lustrada i racionalista, tot evitant qualsevol tipus de prejudici, Fra Benito Feijóo, al seu Teatro Crítico Universal redacta al primer volum el seu discurs, *Defensa de les dones contra els prejudicis del poble i alguns homes erudits* [1726]⁶, busca en l'exemple històric de dones conegudes la confirmació de la seva tesi d'igualtat. Per aquest clergue l'excepcionalitat d'algunes dones erudites és un exponent de les capacitats del seu gènere. En aquest cas, l'argument històric permet defensar les dones a partir de l'exposició de casos particulars que poden contribuir a deslliurar-nos dels prejudicis, desmarcant-se

⁵ François POULAIN de la BARRE *De la Educación de las Damas para la formación del espíritu en las ciencias y en las costumbres*. Madrid: Cátedra, Instituto de la Mujer, Universidad de Valencia, 1993 [1674].

⁶ Benito Jerónimo FEIJÓO *Defensa de la mujer*. Barcelona; Icaria, 1997 [1726].

d'un corrent de literatura misògina de llarga tradició. En aquest mateix sentit, un altre clergue, el català Baldiri Reixac, esmenta la conveniència d'ensenyar lectura, escriptura, educació cívica i ciències humanes a les filles de famílies de posició benestant, argumentant que ambdós gèneres tenen la mateixa capacitat i que aquests aprenentatges poden resultar de gran utilitat per a la vida i, tot i que no en tregui profit material, lluny de ser un perjudici mantenen les dones allunyades de l'ociositat i els permeten reconèixer millor els perills del món. Per bona part dels seus contemporanis, l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura contribuïa a la ruïna moral de les dones, la rèplica del clergue gironí és clara, les passions humanes són patrimoni tant de les dones cultes com de les analfabetes, a l'ensem, la vanitat i la supèrbia de la qual eren acusades les dones cultes era característica d'alguns homes de lletres, per tal d'evitar aquest efecte no desitjat, la bona direcció de l'estudi per part de la família i dels mestres esdevenia el principi rector de llur educació.⁷

Pel que fa a l'educació sentimental, una de les peces de la literatura il·lustrada, considerada avui un clàssic teatral, va provocar una veritable commoció entre els seus contemporanis. *El sí de las niñas* [1805] de Moratín, va contribuir a desvetllar els interessos mesquins que portaven a les famílies a pactar matrimonis de conveniència amb les seves filles, encara adolescents, i va constituir una crida a la desobediència familiar en l'establiment d'aquestes aliances matrimonials. L'escàndol i el rebuig entre els sectors més conservadors van condemnar el seu autor a l'exili, però el missatge de la seva obra va anar calant entre els sectors més liberals i la petita burgesia.

⁷ Baldiri REIXAC *Instruccions per la ensenyansa de minyons. Obra utilissima per la instrucció dels minyons, y descans dels mestres, ab Laminas fines per apendrer be de escriurer*. Girona: Narcís Oliva, s. d. [1783], pàg. 15-17, www.virtualcervantes.com.

Dins d'aquest mateix apartat, cal destacar el relleu d'algunes dones il·lustrades com Josefa Amar y Borbón, dona burgesa que pertanyia a una família de metges de Saragossa i membre de la Junta de Dames; amb el seu *Discurso sobre la educación física i moral de las mujeres* [1790]⁸ serà una de les primeres veus de dona que sortirà a la palestra per a contribuir en la defensa pública de la instrucció de les dones i l'admissió d'aquestes al món acadèmic.

Tots aquests testimonis producte de la raó il·lustrada no van exercir una influència directa en l'extensió de l'escolarització de les dones a l'espai públic, però van contribuir a crear un estat d'opinió favorable a l'accés de les dones a la cultura. El debat il·lustrat contribuirà al canvi en les mentalitats, un viratge cap a la modernitat que permetrà la generalització de la instrucció i la realització d'aquell somni il·lustrat que havia de conduir al progrés i a la felicitat dels pobles. Però el compliment d'aquest somni no serà possible fins a la consolidació del règim liberal burgès i, pel que fa a la instrucció femenina a casa nostra, haurem d'esperar a l'emergència del liberalisme radical del Sexenni Democràtic, és a dir, a la segona meitat del segle XIX.

⁸ Josefa AMAR y BORBÓN *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres*. Madrid: Cátedra, Instituto de la Mujer, Universidad de Valencia, 1994 [1790].

2.1 Sofia i l'educació domèstica

Segons Jean-Jacques Rousseau, les dones han de ser les primeres educadores dels infants dins la família. Els tractats d'educació s'han d'adreçar a les mares, doncs, seran elles les encarregades d'atendre les primeres necessitats dels seus fills, els futurs ciutadans, i de les seves filles, les futures mares.⁹

Al nou ordre familiar, proposat per Rousseau, les mares hauran d'assumir uns deures morals amb un grau d'exigència més elevat que el dels pares. Destaca particularment l'obligació de la mare d'al·letar el seu nadó per tal d'establir un fort vincle afectiu, aquest primer lligam social, entre el fill i la seva mare, permetrà que es reforcin els llaços entre la resta dels membres de la família.

L'objectiu de l'educació de les mares és aconseguir la felicitat dels infants, amb aquest propòsit s'encarregarà Rousseau de donar les pautes per a l'educació de les mares. Aquestes mares seran responsables de canviar els costums de la família, amb la promesa d'aconseguir al seu voltant una sort de paradís domèstic que compensarà amb escreix el seu sacrifici.¹⁰

⁹ "La primera educació és la que té més importància, i aquesta primera educació pertoca incontestablement a les dones: si l'Autor de la natura hagués volgut que fos cosa dels homes, els hauria donat llet per a nodrir els infants. Parleu sempre, doncs, preferentment a les dones en els vostres tractats d'educació; perquè, alhora que elles poden vetllar-hi de més a prop que els homes, i que sempre hi influeixen més, l'èxit els interessa també molt més, ja que la major part de les vídues es troben gairebé a mercè dels seus fills, els quals aleshores els fan sentir vivament, en bé o en mal, les conseqüències de la manera com els han educat."

Jean-Jacques ROUSSEAU *Emili o de l'educació*. Vic : Eumo, 1985, Llibre I, pàg. 7-8.

¹⁰ "Però que les mares es dignin d'alimentar els fills i els costum es reformaran per si mateixos, els sentiments de la natura es desvetllaran en tots els cors; l'Estat es repoblarà. Aquest primer punt, aquest únic punt, ho relligarà tot. L'al·licient de la vida domèstica és el millor antídote contra els mals costums. L'enrenou dels nens, que es considera molest, esdevé agradable; fa el pare i la mare més necessaris, més cars l'un a l'altre; referma entre ells el lligam conjugal. Quan la família és viva i animada, els treballs domèstics constitueixen l'ocupació més apreciada de la dona i l'entreteniment més dolç del marit. Així, de la correcció d'aquest únic abús, en resultaria ben aviat una reforma general i la natura de seguida hauria recuperat tots

La vida de Sofia estarà determinada pel seu destí biològic, l'assumpció d'un deure natural de la dona, la funció maternal: "La seva educació no és brillant ni descurada; té gust, sense estudi; té talent, sense art; té criteri, sense coneixements. El seu esperit no sap, però està cultivada per aprendre; és una terra ben preparada que només espera el gra per donar fruit."¹¹ Retornar a l'ordre natural significa per a Sofia lliurar-se en exclusiva a l'atenció de la família i de la descendència, la virtut moral d'aquesta havia de contribuir a la reforma dels costums.

els drets. Que les dones esdevinguin novament mares, i de seguida els homes esdevindran altre cop pares i marits.

Tanmateix encara es troben algunes vegades persones joves d'un bon natural, que, gosant desafiar en aquest aspecte l'imperi de la moda i els clams de llur sexe, compleixen amb virtuós coratge aquest deure tan dolç que la natura els imposa. Que pugui augmentar-ne el nombre per l'atractiu dels béns destinats a les que s'hi lliuren! Basant-me en conseqüències que proporciona el raonament més simple i en observacions que mai no he vist desmentides, goso prometre a aquestes dignes mares una afeció sòlida i constant per part dels marits, una tendresa veritablement filial per part dels fills, l'estimació i el respecte del públic, feliços parts sense accident ni conseqüències, una salut ferma i vigorosa i, en fi, el goig de verure's un dia imitades per les seves filles i citades com a exemple per a les d'altri."

Jean-Jacques ROUSSEAU *Emili o de l'educació*. Vic : Eumo, 1985, Llibre I, pàg. 20-21.

¹¹ Jean-Jacques ROUSSEAU *Emili o de l'educació*. Vic : Eumo, 1985, Llibre V, pàg. 546.

2.2 Raó moral de l'educació domèstica per a les dones

La filosofia kantiana reinterpreta l'obra pedagògica de Rousseau, incidint en la idea de la regeneració moral per mitjà de les dones, per la influència de les dones en la família i en la conducta dels homes. "Els homes fan les lleis i les dones els costums", aquesta frase atribuïda a Jules Michelet era acceptada i reproduïda per l'opinió pública del vuit-cents i coincideix en accentuar el caràcter moral de l'educació de les dones. Segons Kant, la raó pràctica serà l'única racionalitat que pot atribuir-se a la naturalesa femenina.

La moral reformada posava l'accent en el concepte de virtut i de consciència moral subjectiva, aquesta consciència moral establia uns principis que partien del propi subjecte (home) i no de la societat. El problema de la moral per a les dones és que es basava en l'opinió dels homes, es construïa una identitat especular, i aquest emmirallament es contradeïa amb l'autonomia moral que tant Rousseau com Kant defensaven per als homes.

A les paraules del filòsof es reflecteix aquesta paradoxa, al curs de *Pedagogia* s'acosta críticament a la qüestió de l'educació moral de les dones: "La interesante idea de Rousseau, según la cual la formación del carácter de las muchachas durante la educación tiene un influjo grandísimo en el sexo masculino y en general sobre las costumbres, es digna de ser estudiada. En la actualidad, las jóvenes son educadas en lo que concierne a los buenos modales, y no para la virtud y los buenos pensamientos: religión; honor que está dirigido a lo que otros, aunque no sea más que uno, piensan."¹²

A parer d'aquest autor, la búsqueda de nous mètodes i agents de socialització per a l'educació de les dones, ens obliga a considerar que, de

¹² Immanuel KANT *Pedagogía*. Madrid: Akal, 1983, pàg. 104.

moment, aquestes han d'educar-se dins del mateix nucli domèstic, i per les seves mares biològiques, fins que no sigui coneguda la seva veritable naturalesa: "La mujer necesita, pues, mucha menos crianza y educación que el hombre, así como menos enseñanza; y los defectos de su natural serían menos visibles si tuviera más educación, si bien no se ha encontrado todavía ningún proyecto educativo acorde con la naturaleza de su sexo."¹³

Aquesta naturalesa femenina sembla distingir-se per la seva perfecció natural, que simplement s'ha de guiar sense coacció, segons Kant, l'educació convenient a les dones ha de ser fonamentalment moral, ha de ser persuadida a través de la suggestió i la seva virtut s'ha de fonamentar en l'opinió dels homes: "Su educación no es instrucción, sino conducción. Deben conocer más a los hombres que a los libros. El honor es su mayor virtud, y el hogar, su mérito."¹⁴

El manteniment de l'ordre domèstic, la bellesa, la dolcesa, la suggestió i la sensualitat, entre d'altres, són atributs propis de la naturalesa de les dones que els han assignat els homes, reforçant llur feblesa i dependència. Virtut i mèrit per a les dones burgeses se sintetitzen en castedat i manteniment de la llar. Ens trobem davant d'una doble naturalesa moral, una per a cada gènere, una relació asimètrica que permetia conservar la jerarquia patriarcal. Les dones devien assumir una funció socialitzadora dins l'esfera domèstica.

¹³ Immanuel KANT *Pedagogía*. Madrid: Akal, 1983, pàg. 104.

¹⁴ Immanuel KANT *Pedagogía*. Madrid: Akal, 1983, pàg. 105.

2.3 Defensa radical del dret de les dones a la instrucció

Un altre punt de vista, radicalment igualitari, és el de Condorcet, qui al seu projecte de llei, *La instrucció pública* [1792], proposa una instrucció pública comuna per als homes i les dones, amb els mateixos principis i mètodes, fins i tot, compartint el mateix espai. Es tracta d'un ensenyament sense prejudicis per motiu de sexe o classe social. Aquest discurs radical defensa els principis d'igualtat i llibertat, sense posar límits a l'accés de les dones a tots els graus d'ensenyament, un dels drets fonamentals de la ciutadania. Així mateix, trobem al seu discurs el reconeixement de la contribució de les dones a la cultura, amb l'exercici professional i científic d'aquestes, considera les capacitats intel·lectuals comunes a l'espècie humana i sense limitacions per diferències de gènere.

A parer d'aquest autor il·lustrat, l'aportació que aquestes dones instruïdes poden realitzar per al nou estat democràtic consisteix en l'elaboració de manuals o llibres de text que puguin acostar els coneixements als infants, Condorcet considera les dones com agents de cultura, donat que per tradició aquestes ja s'havien encarregat de la infància des del moment del naixement, les dones estaven més avesades a transmetre coneixements i fer entenedores les veritats de la ciència als infants. Per a continuar amb aquesta tasca social al nou règim polític, prèviament, aquestes havien d'accedir a la instrucció precisa per a poder transmetre la cultura democràtica de manera que les dones poguessin exercir una funció social i política a l'esfera pública.

Condorcet defensa amb una sèrie d'arguments la mateixa instrucció per a homes i dones: el primer argument confirma que les dones continuen sent les primeres educadores de la descendència, la importància del seguiment de la

instrucció de l'escola per part de la família depèn de la instrucció d'aquestes; el segon, destaca el principi d'igualtat, que per mitjà de l'ensenyament d'ambdós sexes s'ha d'introduir al si de la institució familiar; entre marit i muller, germans i germanes; el tercer, valora la complicitat d'un matrimoni amb un nivell semblant d'instrucció que permet una millor convivència i enteniment de la parella i, finalment, el quart argument es basa en el propi dret a la instrucció pública de les dones, que s'ha d'impartir en comú, per tal de què aquestes no siguin excloses per motius econòmics o prejudicis morals, no només de l'aprenentatge sinó de la docència.

En l'exposició d'aquest darrer motiu, en què reclama el dret a la instrucció pública de les dones, Condorcet és conscient de què ha de posar més èmfasi. Defensa un ensenyament comú per ambdós sexes, amb espais i professorat compartits, amb continguts i metodologia idèntics, i precisa de raonaments econòmics, morals, polítics i pedagògics que es contradeien amb la pràctica i la moral convencionals.

Descarrega tot un aparell de justificacions per defensar la igualtat i llibertat, com a principis del dret a la instrucció de les dones; un d'ells serà el factor econòmic, conscient de la dificultat d'estendre l'escolarització a tot el territori, sense la concurrència de mestres d'ambdós sexes i al mateix espai, per economia de recursos i infraestructura als pobles més petits; el factor humà i l'exemple pràctic, la competència docent d'algunes dones que arriben a ocupar les càtedres científiques de les universitats d'Itàlia; la causa moral, la conveniència de la coeducació per evitar els prejudicis provocats per la separació física dels adolescents, una segregació dels sexes és artificial i no s'adiu amb la realitat, sobretot entre els grups socials més desfavorits, aquesta

separació de sexes i classes socials ve motivada pels prejudicis morals i religiosos que vetllen per interessos matrimonials entre iguals; la raó política, la dificultat de defensar el principi d'igualtat si les dones queden recloses a la llar i reben una educació domèstica, i l'argument pedagògic, el mateix Rousseau defensa que ambdós sexes comparteixin el lleure, Condorcet subscriu això, afegint que serà encara més útil compartir els temps d'aprenentatge i que, aquesta convivència estimula l'emulació i no la competitivitat.

2.4 La construcció del subjecte de la modernitat i l'educació

Recapitem, la lectura i l'anàlisi del pensament d'autors il·lustrats al voltant de la consideració de les dones com a subjectes de l'educació i com a agents educadors, ens aporta llum sobre l'origen d'aquest debat. Autors com Poulain de la Barre, Condorcet i Mary Wollstonecraft, consideren una única naturalesa moral del subjecte, sense establir diferències de gènere ni de classe social, mentre filòsofs com Rousseau i Kant advoquen per abolir les diferències de classe social però mantenen les jerarquies de gènere, argumentant l'existència d'una doble naturalesa moral del subjecte en funció del gènere.

En aquest sentit, la teoria que construeix Ángeles Jiménez Perona¹⁵ al voltant del subjecte de la modernitat és molt clarificadora. Segons aquesta autora, a partir del Renaixement la noció de subjecte al món occidental experimenta un canvi transcendental que tindrà conseqüències en la visió d'un món més igualitari, més horitzontal, que trenca amb les jerarquies medievals.

L'aportació de la filosofia cartesiana en aquesta línia serà fonamental; Descartes ens presenta un subjecte abstracte, un ens autònom que es fonamenta en la seva pròpia reflexió, es tracta d'una subjectivitat que es constitueix a si mateixa i és punt de referència i font de certesa. El subjecte és, per tant, el lloc des d'on criticar i rebutjar qualsevol error, prejudici o saber heretat que no obtingui la certesa del propi subjecte.

En aquest context, el concepte de subjecte anirà evolucionant de manera progressiva incorporant un seguit de trets característics:

¹⁵ Aquest apartat és una síntesi del pensament exposat al següent article: Ángeles JIMÉNEZ PERONA "La educación en la constitución del sujeto de la modernidad". A: Cristina SEGURA GRAIÑO (ed.) *De leer a escribir I. La educación de las mujeres: ¿libertad o subordinación?* Madrid: Asociación Cultural Al-mudayna; Instituto de Investigaciones Feministas Universidad Complutense de Madrid; Dir. General de la Mujer de la Comunidad Autónoma de Madrid, 1996, pàg. 171-181.

1. El subjecte és concebut com a entitat que assigna significats fixos a la realitat externa, representant-la i dominant-la.
2. El subjecte es pensa com a independent de qualsevol lligam que el vulgui sotmetre sense el seu consentiment.
3. El subjecte no és una realitat feta sinó que s'ha d'anar transformant, és maleable, pot prendre qualsevol forma.
4. El subjecte no és tan sols una realitat oberta sinó una realitat constituent, capaç de fer-se a si mateix i al món que l'envolta.

Les implicacions educatives d'aquesta teoria les desenvolupa el seu deixeble Poulain de la Barre. L'educació serà l'element necessari per al desenvolupament dels individus de l'espècie humana com a subjectes racionals, ja que tots ells estan dotats de raó. Es tracta d'un desenvolupament intel·lectual, moral i social, triple unió del pensament il·lustrat sobre educació, el desenvolupament de la raó teòrica, segons Kant, comporta automàticament la clarificació ètica (moral) i dels costums (social). El concepte d'educació recull com atributs l'aspecte informatiu i formatiu. Per mitjà de la informació i la crítica, l'educació proporciona un mètode per tal d'eliminar els prejudicis i accedir a la certesa teòrica i moral, amb la consegüent reforma dels saber, la moral i els costums.

El discurs de Poulain de la Barre ha esdevingut un text modèlic per a percebre les revolucionàries implicacions socials, en general, i per a les dones, en particular, d'una educació igualitària. L'educació de les dones com a subjectes moderns comportaria l'autoreconeixement d'aquestes com a grup d'individus diferents entre si, esdevindrien dones amb més saviesa, autoritat i poder, i, per tant, podrien constituir-se com a grup autònom i organitzar-se

col·lectivament per a transmetre aquests coneixements, tot plegat, contribuiria a un major grau de civilització.

Al llarg del segle XVIII es generalitza en el terreny del pensament la idea de l'educació en el procés d'autoconstrucció del subjecte, no tan sols des del punt de vista individual i social, sinó també des del punt de vista polític, per posar un exemple, el *sapere aude* kantianista convida a exercir la raó per un mateix, de forma crítica, al marge de tutors religiosos o polítics. Aquest serà l'únic camí per a poder sortir de la situació que Kant anomena *minoria d'edat autoculpable*. L'educació s'ha d'entendre com un dret, que permet la sortida de la minoria d'edat, per tant, la pròpia construcció del subjecte, però és un dret exclusiu dels homes. Les dones tenen el dret i el deure d'aplicar-se a un altre tipus d'educació: "El contenido de la gran ciencia de la mujer es más bien lo humano, y entre lo humano, el hombre. Su filosofía no consiste en el razonamiento, sino en la sensibilidad."¹⁶ L'única possibilitat que concedeix a les dones per accedir a les ciències és quan arriben a la vellesa, però sempre sota la tutela del marit, l'espòs haurà de ser el primer mestre.

En el mateix sentit, Rousseau parla a la seva obra pedagògica de dos conceptes d'educació annexos a dos conceptes de subjecte que guarden relacions de domini entre si. L'Emili és un subjecte modern, autoconstituent, demiurg polític, ciutadà i protagonista del nou model educatiu, en canvi, Sofia és un subjecte premodern, que està sota la tutela del pare o marit, és un subjecte fet, sense possibilitat d'autoconstruir-se a si mateix ni al seu món.

¹⁶ Ángeles JIMÉNEZ PERONA "La educación en la constitución del sujeto de la modernidad" A: Cristina SEGURA GRAIÑO (ed.) *De leer a escribir I. La educación de las mujeres: ¿libertad o subordinación?* Madrid: Asociación Cultural Al-mudayna; Instituto de Investigaciones Feministas Universidad Complutense de Madrid; Dir. General de la Mujer de la Comunidad Autónoma de Madrid, 1996, pàg. 175.

La companya ideal del ciutadà haurà d'encarnar les virtuts domèstiques, pròpies de la nova dona burgesa i les seves tasques es redueixen a les d'esposa i mare del ciutadà. Esdevindrà reproductora biològica i ideològica, la mare cívica, que precisarà d'educació per a poder transmetre els valors annexos a la ciutadania. Tanmateix, aquesta figura medidora no tindrà accés a l'espai públic ni al polític, s'ha de recloure a l'espai privat i domèstic, espai concebut per a la reproducció del ciutadà. Les dones, transmissores dels nous valors que regeixen en l'àmbit públic, influeixen en els homes per mitjà del model de mare cívica.

2 models d'educació	2 conceptes de subjecte	2 espais que estructurin la societat
educació pública	subjecte modern	públic/polític
educació domèstica	subjecte pre-modern	privat/domèstic

En canvi, segons Condorcet l'educació és el dret natural que qualsevol ésser humà té per al seu perfeccionament. Homes i dones estan dotats de raó i, per tant, han de rebre la mateixa educació. Utilitza un argument racionalista per a establir una igualtat no exclouent. Les dones tenen dret a una instrucció plena i no tan sols com a alumnes sinó com a mestres, en règim de coeducació.

En el mateix sentit, afegeix que l'Estat devia garantir el dret a l'educació, encarregant-se de crear centres oberts a homes i dones de qualsevol origen social. Condorcet arriba a la universalització radical del principi il·lustrat de la igualtat.

1 concepte de subjecte	1 model d'educació
subjecte modern	educació pública